ПАРАСАТ ЖОЛЫ

САРҒАБАНДЫ ЖАЛПАҚ ЖҰРТҚА ТАНЫТҚАН

Сарғабан (Сарықабан) деген жер атауы кең байтақ қазақ даласында, онда да Іле мен Балқашта, Шу мен Сырда әлденеше рет ұшырасуы әбден мүмкін. Оған күмән келтіріп бәс тігудің, бас ауыртудың қажеті шамалы. Ал біз сөз еткелі отырған, заманында қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, детектив жанрының көшбасшысы, майдангер жазушы Кемел Тоқаевтың шығармасына өзек болған «Сарғабанда болған оқиға» повесінің шоқтығы биік, тәрбиелік мәні тіптен ерекше-ақ! Сөзіміз сырғақ, уәжіміз құрғақ болмас үшін нақтылы дерек пен дәйекке сүйенейікші. Ең біріншіден айтпағымыз, жетімдіктің азабын бір адамдай көрген жастық шағы, сұрапыл соғыстың от жалынына тап болса да жасымаған, қайта шар болаттай қайрала түскен, жоғары білім алған, қатардағы журналистен қарымды қаламгер дәрежесіне көтеріле білген Кемел ағамыз көзі жұмылғанға дейін туған жерден байланысын үзбеген Сол дәуірдеп алуан аты-шулы оқиғаларды өзі туып-өскен атажұртының табиғатымен шебер жымдастыра, ұштастыра білген. Соның айқын дәлелі – әңгімеге арқау болып отырған Сарғабан оқиғасы Осы жазбамызға қалам тартар алдында қазақ оқырманының үлкені мен кішісі мақтан етер жерлес жазушыны көзі көрген, онымен сырлас болған көнекөз қариялармен пікірлесудің сәті түсті.

Сондағы көкейге түйгеніміз, деректі повестің шым-шытырық оқиғасының негізгі бөліктері толықтай болмаса да ішінарасы Қаратал өңірінде қылаң берсе керек. Ал оны тартымды да айналасы жұп-жұмыр көркем дүние деңгейіне дейін көтере білген қаламгер шеберлігіне еріксіз тәнті боласыз.

Көзі қарақты оқырманның есінде болар, аталған повеске өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының соңында, сонау Сібірдің кең орындарынан жасырын жолмен алып шығып, Семей қаласы арқылы Алматыға жеткізетін (жолшыбай Бестөбені (Үштөбе стансысы) қамтитын, алтын құймасын сатумен айналысатын қылмыстық топтың қитұрқы іс-әрекеті мен кәнігі із кесушілердің әбжіл қимылы арқасында әшкереленуі арқау болған Басты және қосалқы кейіпкерлері – ішкі істер басқармасы мен бөлімшесінің қызметкерлері полковник Мұқан Дайыров, тергеуші, із кесуші Талғат, майор Әлихан Ділдәбеков, капитан Майлыбаев, лейтенант Нұржан Мақатаев, қаза тапқан қойшы Рахым, бұрын сотталған Рысбек Жабағы, Сәндібала, дәрігер Борис Цой мен Айша Сейітқұлова, тіс дәрігері Олег Майснер, медбике Аида Глухова, күпшік аяқты, ақсақ Самсонов, тағы басқалар Тәжірибелі із кесуші, шебер тергеуші Талғат есімі бізге автордың «Қастандық», «Түнде атылған оқ» повесінен әбден таныс-ақ. Азу тісі ақсиған, қасқыр бейнесін қой терісін жамылу арқылы бүркемелеп адам өлтіруге дейін барған жымысқы қылмыскерлерді тап басып анықтап, айғақтау операциясына қатысқан тегеуірінді тергеуші Талғат бұл жолы да білгірлік пен білімдарлық танытады. Осылайша, ол айғай мен аттанның емес, ақыл мен ойдың адамы, шытырман, шырғалаң, күрмеуі қиын, түйткілін қисындатып шешетін маман екендігін дәлелдейді. Жазушының оқиғадан оқиға, ойдан ой туғызу шеберлігі арқасында оқырман атаулы, оның тапқырлығы мен табандылығына тәнті болып отырады. Осылайша қазақ детективі жанрындағы іскер де ілкімді ұлттық кадрдың толыққанды бейнесі сомдалады.

Өз дәуірінде қара ормандай қазақ оқырмандарының назарын өзіне күрт аударған айтарлықтай қызығушылық тудырған аталған повесте бар жазығы сазға тығылған алтынның үстінен кездейсоқ түсіп, оны өзге жерге жасырғаны үшін кінәлі болып, қандықол қарақшының пышағына іліккен ұлының жан азабына күйінген Сәндібала ананың: «Е, Жаратқан, жалғызымның жанын сақтай гөр Дүние қызығын көрмей өткен сорлы пендеңді аясаңшы. Жиырма жыл бойы мәпелеп өсірген бақытым, үмітім емес пе еді?» – деген зарынан басталады Ал түйін қылмысты топтың белсенді мүшесі, дәрігер Цойдың қолымен жасаған күнәсін еріксіз мойындаумен аяқталады Әлгінде ғана әу басында республикалық «Жұлдыз» журналында жарияланған шытырман оқиғалы повестің қалың оқырман арасында аса зор ынтызарлық туғызғанын айтып өткен едім. Енді сол уәжіме қаншалықты жанды куәгер болғанымды әңгімелеп берейінші

Ұмытпасам, 1973 жылының күз уақыты болатын. Осының алдында тұрмыс құрған Күлпара құдашаның артынан апаратын төсек-орын дайындығына қажетті маталық тауарларды Ташкент қаласынан әкелу үшін жеңгем Сәуле екеуміз жолға шықтық. Мінгеніміз Москва – Ташкент бағытындағы жүрдек пойызы. Купе вагонына жайғасқаннан кейін қабырғалас көршілерімізге көз тіктік Әлгінде біз отырған Қазалы стансысынан бір топ жолаушының жайғасқанын байқағанбыз. Сәлден соң олардың басы бір жерге қосылып, дастарқан жайылып шөл басар шай ішкен, ізінше қауқылдаса әңгімелескені аңғарылды. Күннің ыстығынан біздің де, олардың да купе есігі ашық болатын. Жапырлай отырғандардың назарын өзіне аударған қоңыр дауысқа еріксізден құлағымызды біз де тостық.

Кейін белгілі болғандай, қызықты әңгіме айтып, бір қауым жұртты аузына қаратушы локоматив депосы партия ұйымының хатшысы, әдебиет жанашыры Өтеулі Ізмәмбетов ағай екен. Бабына келтіріп, майын тамызып айтып отырған әңгімесі Кемел ағамыздың «Жұлдыз» журналында жарияланған «Сарғабанда болған оқиға» повесінің басты сюжеті мен негізгі тараулары екен. Университет қабырғасында оқып жүрген студенттер қауымы аталған повесті қолдан-қолға өткізіп, қызыға оқығандықтан аталған туынды біздер үшін де ыстық саналатын. Ал оның негізгі жемісін теміржолшы ағайдың аузынан есту өте әсерлі сезілді. Әңгіменің қызығына берілгендігі сондай тыпыр етпей тыңдап отырғандардың бірді-екілісі повестегі қойшы Рахымның бейкүнә, тосын қозғалысына жаны ашып «Қап, әттеген-ай, қарақшы қолынан опат болғанын айтсаңшы» – деп аяушылық білдірсе, ал екінші тыңдаушы: «Із кесуші Талғатымыз нағыз Шерлок Холмстың өзі екен ғой, сабазым-ай!», – деп ризашылығын білдіріп жатты. Осы сәт менің көкейіме: «Туған жері Сарғабанды көркем шығармасы арқылы жалпақ жұртқа танытқан Кемел ағамыз нендей бақытты жан еді!» – деген ризашылық сезімі орала кетіп еді.

Бүгінгі күні сексенге толып отырған қарымды жазушы, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Әкім Тарази Кемел ағасының азаматтық болмысы жайлы жазған «Ілтипат сапары» естелігінде: «Кемел аға Тоқаевпен біз үнсіз табыстық. «Сарғабанда болған оқиға» хикаясын да оқыдым. Ұнаттым Ұнатып қана қойғам жоқ, таңғалдым. Шытырман оқиғасы шымыр шығарманың қарапайым да көркем тілі жуас өзеннің ағысындай алысқа қарай, ой, парасат жағалауына қарай тарта береді екен», – деп жоғары баға бергені бар Нақ осындай келелі пікірді білдірген жазушы Тұрлыбек Мәмесейіт: «Шығармадағы оқиғалардың бәрі де Кеңестік кезеңді қамтығанымен, кейіпкерлердің өз міндеттерін мінсіз атқарып, адалдық, әділдік, шындық жолындағы іс-қимылдары табиғи көрініс беруі оқырманды баурап отырады. Сөйтіп олардан заман тынысы, уақыт шындығы көрініс береді», – деп тұжырымдайды. Сәтін салып, орайы келгенде жоғарыда тілімізге тиек болған Сарғабан (дұрысы Сарықабан болар) сазы туралы азды-көпті сипаттама берейікші Кемел ағамыздың ұшқыр ойы, қарымды қаламы арқылы атақ-даңқы шартарапқа тараған Сарғабан сазы Қаратал ауданының құйқалы өңіріне Кәлпе стансысының күнгейіндегі күншығыс бетке орналасқан. Жолбарыс батыр, би, әулиенің кесенесі іргесіндегі өзектен басталып, сонау Құмарал мен Жолқайысқа дейін жалғасып жатады Жерден атқылап шығып жататын қара судан нәр алған көк шалғын табын-табын шырға, үйір-үйір жылқыға таптырмас өріс Үлкендердің айтуынша, бір заманда Жылқайдар атаның қыстауы орнықса керек. Кеңестік кезеңде шаруашылықтар мен жеке адамдар сол саздан мая-мая шөп дайындаған. Жаздағы жайқалған құрақ пен қыстағы нар қамыстың арасында қорыс батпақты жерде жабайы шошқа (сары қабан) өріп жүрген. Сол қапталда Көксудың аяққы жағы – Тентек өзені буырқанып ағып жатады. Табиғаты әсем, жері сұлу-ақ өңір. Көрікті орналасқан орнына орай көркем шығармаға сұранып-ақ тұрған жер.

ТЫҢ ТАҚЫРЫПҚА ТҮРЕН САЛҒАН

ЖОЛБАРЫС ЕМЕЛ – ҰЛЫ ЕМЕЛ

Қазақ атамыз «Тектіден текті туар, тектілік жолын қуар». «Тегі жақсы – тегін болмас», – деп бекерге айтпаса керек. Атадан балаға мирас болып келе жатқан ататек шежіресіне сүйенетін болсақ, есімі Жетісу жұртшылығына кеңінен танымал Жылқайдарұлы Жолбарыс әулие, би, батырдың (ел есінде Ескелді мен Балпық би әулиенің замандасы, серігі) тікелей ұрпағы Таратып айтсақ Жолбарыс әулиенің (келіндері именіп «Шұбар ата» деп атаған) жұбайы Жаскіленнен Қыдырбай, одан – Болтай, Болтайдан – Тоқай, Тоқайдан – Кемел, одан – Қасым-Жомарт тарайды. Ал Кеңестік идеология өз жерінде аштық, қуғын-сүргін, алапат соғыс бомбасын ашық ауада сынау зардабынан азшылыққа айналған қазақ сияқты ұлттың жырын, өткенін жоюды мақсат тұтқаны баршаға аян. Өткенді еске алып, құрмет көрсету ескішіліктің сарқыншағы, феодалдық буржуазиялық идеяны көксеушілік деп озық ойлы жандардың қол-аяғын тұсады, айтып жазуына кедергі болғаны мәлім. Осындай қиындық пен шектеуге тап болған Кемел ағамыз да кемеліне келген тұста өзі тұстас жекелеген қаламгерлер секілді орайы мен қисынын тауып сол жабық та құлыптаулы тақырыпты шоқтығы биік көркем шығармасы «Соңғы соққы» (1981 ж.) романында әдеби кейіпкердің аузына сала отырып, тұспалдап жеткізе білді. Қиыннан жол тауып, қиыстыра білген жазушының осы бір шеберлік қырына зер салайықшы.

Өз кезеңінде қалың оқырманның көңілінен шығып сүйіспеншілігіне бөленген «Соңғы соққы» романына сонау жиырмасыншы жылдары Жетісу жерінің тұтастығына зардабын тигізген, оны мекендеген бейбіт халықтың шырқын бұзған қандықол атаман Дутовтың ақ гвардияшы – бандалар тобы Жетісу облыстық революциялық әскери комитет күшімен қалайша талқандалғаны арқау болған. Сондай-ақ, Жаркент уездік милиция бөлімінің бастығы Қасымхан Чанышев бастаған топтың арнайы тапсырмамен аталмыш Дутовтың көзін қалайша жойғаны суреттеледі. (Соның негізінде бертінде режиссер Шәкен Аймановтың «Атаманның ақыры» кинофильмін түсіргені мәлім. Автор).

Аталған романда бандалардың «Қыран ұясы» атты мекенін жоюға бет алған Қасымхан бастаған қызылдар отрядына жықпырлы мол Алатаудан өтетін Алтын Емелден басқа ұлы Емелдің асуының бар екенін көрсететін Суаннан шыққан белгілі құсбегі, атақты Аңызақ деген кейіпкер бар. Өмірдің тауқыметін, қиындығын көп көрсе де мойымаған өр кеуделі өжет жан Қасымханның сенімді серігі Майлыбай баласы Ахметтің қайын атасы. Жер жағдайын жетік біледі. Сол Аңызақ отряд бастығына екінің бірі біле бермейтін асу жайлы былай баяндайды: «Сондай асудың бары рас Оны кейде Жолбарыс Емел – ұлы Емел деп атайды. "Емел" – асу деген сөз. Мен өзім Шежіре таратуға жетік емеспін. Бала кезімде Суан жұртына белгілі Ақбай абызды көп тыңдағаным бар. Жолбарыс Емел де ел ерінің атына қойылған ескерткіш. Ілгері уақытта Ұлы жүзде атақты би Жолбарыс деген өтіпті Өзі көп тілге жүйрік әрі қара сөздің ділмәрі екен. Орыс пен Қытай арасында кикілжің туып, орыс патшасы елшілікке Жолбарыс биді жіберген дейді Екі елдің амандығын, татулығын тілеп бітістіріп қайтса керек. Жолбарыс Емелі сол кісі Алатауды кесіп өткен асу болса керек. Жолбарыс атамыз Ұлы жүзде аруақты кісі саналады. Әйел жынысы оның атын атауға батпай Жолбарыс Емел – Үлкен Емел деп атаған. Бозбала шақта құс салып, тазы жүгіртіп, ол маңды талай кездік қой. Тасүңгір өткелі төбеден тас құлап бітеліп қалды деп естіп ем. Қартайған соң бәрі ұмыт қалды. Өзім барып көргенім жоқ. Алматы. (К. Тоқаев. Таңдамалы, 3-том.»Ана тілі», ЖШС 153-бет).

Содан не керек, Қасымхан бастаған отряд Жолбарыс асуына баратын тау соқпағына Аңызақ айтқандай бесінші күні емес, сәрсенбінің кешінде жетеді. Романда бұл төңірек «Жолбарыс асуының етегі айналасы бір-екі шақырымдай құрақты көкшалғын екен. Көгалды кесіп ағып жатқан бұлақ суы күн нұрымен күмістей құбылып жылтырайды», – деп суреттеледі. Қаламгер осы бір, – деп әсем табиғат көрінісін көзімен көріп, ауасын жұтып, аяғымен басып тұрғандай бейнелейді. Міне көркем туындының осындай әдеби тәсілі арқылы арғы бабасы, атақты Жолбарыс әулиенің есімін еске алып, оқырман танымының кеңейе түсуіне жол ашады. Осы орайда, ерекше тәнті боларымыз отызыншы жылдардағы аштықта қуғын-сүргінге тап болған сұрапыл соғыстың от жалынын көрген Кемелдей қайсар тұлғаның ардақты ұлы, бүгінгі таңда Алаштың даңқын әлемдік деңгейде асқақтатып жүрген Қасым-Жомарт Кемелұлы Жолбарыс бабасындай көп тілді меңгерген, аса жоғары деңгейдегі мәмілегер (дипломат) дәрежесіне көтерілгенін баршамыз мақтаныш етеміз.

Бүгінгі таңда БҰҰ Бас хатшысының орынбасары – БҰҰ-ның Женевадағы бөлімшесінің бас директоры. «Тектінің ұрпағы, асылдың сынығы» деген осы болса керек.

Кемел ағамыздың қаламгерлік шеберлігінің тағы бір қыры – өзінің туындыларына кір жуып, кіндік кескен топырағының танымал адамдарының есімін, олардың қоғамдағы алар орнына қисындата жеткізуінде жатыр. Соның бірі – Қаратал топырағының тумасы, мұсылманшылықтың бес парызының бірін қалтқысыз өтеу үшін жиырмасыншы ғасырдың басында (1912 ж.) сонау қияндағы Мекке мен Мединеге ат арытып барып, қажы атанған Тілегенұлы Тойшыбек (1877 – 1977 ж.ж.) еді. Кеңес өкіметі тарапынан қанша жерден тыйым салынса да, айналасындағы ел-жұртқа Алланың хақтығын, Алланың жердегі елшісі болған Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадистерін, Құран кәрімнің ақиқаттығын, ислам дінінің ізгілік пен адамгершілікке құрылғанын жасырын жолмен болса да насихаттаған Тойшыбек қажының болмыс-бітімін қаламгер өзінің жоғарыда біз сөз еткен «Соңғы соққы» романының көзін таба отырып енгізеді. Осындағы 285-бетте Файзолланың шайханасында алтын мен күміс теңгесін, алтын ақшасын ұрлатқан құлжалық Домбайдың шағымын қарауында

«Ахмет босағада қаздиып тұрған милиционерге әмір етті:

– Бөлімшеге Иштай мен Тойшыбек қажыны шақыр Тек куә ретінде келетінін түсіндір Мұнда көп ұстап әурелемейміз. Бірер сұраққа жауап берген соң үйіне қайтарамыз..»

Домбай орнынан қозғалақтап: «Қажым қарт кісі Жүріс-тұрысы ауыр. ... барып, ертіп келсем қайтеді?», – ... суыртпақтады Ал жау жағының жансызы болып, қызылдар ішінде жүрген Нехорошко болса Ахметті Қасымханға жамандап, одан құтылудың жолын былайша ұсынады: «Мұсылман баласы Меккеге барған кісіні қажы деп қастерлейді, сыйлайды Ахмет (милиция қызметкері. Автор). Тойшыбек қажыны кеңсеге шақыртқанын білесің. Ахмет қажыны кеңсеге шақырып алып, әбден жәбірледі, қорлады. Мұны мұсылман қауымының Советке наразылығын қоздыру үшін әдейі жасап отыр», – дейді ол. (287-бет). Бұл үзінділерден аңғарарымыз, Тойшыбек қажы совет чекистерінің атаман Дутов пен оның қарақшы әскерін талқандау оқиғасының қақ ортасында жүрді деген ойдың жетегінде кетпеу керек. Ел мен жер тарихын жетік білетін қаламы қарымды жазушы ағамыз өз туған топырағында есімі кеңінен танымал діндар жанды қисындатып көркем шығармаға енгізу арқылы, ел өңіріндегі қажы рөліне тоқталып, оған барынша жоғары баға беруі деп ұйғарған жөн. Автор осы шығармасы арқылы көздеген мақсатына жете алмағандығын еріксіз тәнті етеді.

Мұндай жарқын мысалдар жазушы туындыларында көптеп ұшырасады.

ХАЛЫҚТЫҚ ҚҰРМЕТ

«Елін сүйгенді, елі сүйеді» дегендей, қарымды қаламгерге халықтық құрмет көрсету ісі жазушының көзі жұмылғаннан соң барып, тәу етер тәуелсіздігімізге қол жеткен тұстан басталады десе болады. Ең алдымен зиялы қауым өкілдерінің ұсыныс пікірі ескеріле отырып, сол тұстағы аудандық «Қазақ тілі» бөлімшесінің ұйытқы болуымен Үштөбе қаласы мен Кәлпе ауылындағы (қаламгердің туған ауылы) бір көшеге оның есімі берілді. Мұнан соң аудандық және облыстық ардагерлер кеңесінің білдірген тілегіне орай ауданның сол кездегі әкімі Керімтай Әбдірахмановтың тікелей қолдауымен Үштөбе қаласындағы №1 орыс орта мектебіне (қазір қазақ сыныптары бар аралас оқу орны) республика Министрлер кабинетінің 1996 жылғы 3 сәуірдегі №384 шешімімен Кемел Тоқаев есімі берілді. Ал 2000 жылдың басында облыс әкімдігінің қаржылай қолдауы арқасында аталған білім шаңырағына күрделі жөндеу жүргізілді. Жаңарып, жасарған, сәулеттенген білім мекемесінде жазушының туғанына 75 жыл толуына орай қаламгердің іс-қызметі мен шығармашылық мұрасына арналған мұражай ашылды.

Құптарлығы сол, 2003 жылдың 30 тамызында – білім күні қарсаңында сөз етілген білім ошағында жазушының қолдан құйылған ескерткіш кеуде мүсіні орнатылды. Авторы мүсінші – Нұрлан Д...бай. Көпшілік көңілінен шыққан игі ... оң шешімін табуына Д. Қонаев атындағы гуманитарлық университетінің ректоры, профессор Өмірәлі Қопабаев бастаған беделді азаматтар ұйытқы болды. Сол жолғы салтанатты жиынға Кемел ағаның үкілі үміт артқан ұлы, халқымыздың мақтан тұтар перзенті бүгінгі таңда, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының Төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаев, академик Еділ Ерғожин, «Дәуір» баспа-полиграфиялық корпорациясының бұрынғы президенті, баспагер Әнуарбек Тілеулесов, «Алатау» баспа-полиграфиялық АҚ президенті, танымал қаламгер Ырым Кененбай, тағы басқалар қатысып еді. Осы жылдың қазанында Кемел Тоқаевтың туғанына 80 жыл толуы республикалық деңгейде Алматы қаласында облыстық дәрежеде қаламгерлердің туған топырағы Үштөбе қаласында кең сипатта аталып өтілді.

Түйін

Бүгінгі таңда бастауын 2010 жылдан бастап алған жекеменшік «Кемел Тоқаев атындағы қайырымдылық қоры», оның орта мектептегі өкілі, ардагер ұстаз В. Спиридонова жұмыс істеуде. Осы аралықта аталған қордан мектептің он үш түлегіне Қазақстан мен шетел жоғары оқу орындарында грант бөлінді. Мұнымен бірге білім ошағының он оқу озатына жыл бойы ай сайын он мың теңге мөлшерінде шәкіртақы төленеді. Басқадай да мәдени көпшілік шаралары, әдеби сазды кештер өткізіледі. Мұның бәрі сайып келгенде қарымды қаламгер есімін ұлықтау бағытындағы игі істердің бір парасы ғана. Алдағы уақытта оның өрісі кеңіп, көкжиегі кемелдене түсеріне деген сенім зор.

Қараша ҚАРАМАН,
журналист.
Қаратал ауданы.